

Hana Bajrović Čardaković, MA¹

Nihad Kreševljaković, prof., direktor²

J.U.MES - Međunarodni teatarski festival - Scena MESS /

International Theatre Festival MESS in Sarajevo

hana@mess.ba

knihad@mess.ba

UDK / UDC 7:341.31(497.6 Sarajevo)“1992/1995”

Pregledni naučni rad / Scientific review article

Primljeno / Received: 22. 10. 2024.

Prihvaćeno / Accepted: 30. 01. 2025.

**UMJETNOST, KULTURA I OPSADA: REFLEKSIJA RATA NA
UMJETNOST (S POSEBNIM OSVRTOM NA TEATAR) U
SARAJEVU POD OPSADOM**

**ART, CULTURE AND SIEGE: REFLECTIONS OF WAR ON ART
(WITH A PARTICULAR FOCUS ON THEATRE) IN SIEGE-
SURROUNDED SARAJEVO**

Sažetak

Rad Hane Bajrović Čardaković i Nihada Kreševljakovića analizira kulturni otpor u Sarajevu pod opsadom s posebnim naglaskom na djelovanje teatra. Opsada Sarajeva (1992-1996), najduža u modernoj historiji, rezultirala je masovnim stradanjima i destrukcijom, ali umjetnost je ostala ključni oblik onoga što se opisuje kako kulturni otpor. Umjetnici su kroz različite oblike izražavanja, posebno teatrom, nastojali očuvati ljudskost i normalnost unatoč brutalnosti rata. Sarajevski ratni teatar, osnovan 1992., simbolizirao je otpor i pružao prostor za suočavanje s ratnom stvarnošću. Angažovana umjetnost, prema Jean-Paulu Sartreu, reflektira društvene i političke izazove vremena, a sarajevski umjetnici su kroz svoje radove komunicirali priče o preživljavanju i nadi. Tijekom opsade, u Sarajevu je održano više hiljada kulturnih događaja, uključujući 57 premijernih predstava teatarskim institucijama. Internacionalizacija teatarskog života, potpomognuta dolaskom značajnih umjetnika

¹ Hana Bajrović Čardaković zaposlena je kao izvršna producentica u Međunarodnom teatarskom festival MESS Sarajevo, te je kordinatorica programa Modul Memorije. / Hana Bajrović Čardaković is the Executive Producer at the International Theatre Festival MESS in Sarajevo and serves as the Memory Module Program Coordinator.

² Nihad Kreševljaković je direktor Međunarodnog teatarskog festivala MESS Sarajevo, te umjetnički direktor programa Modul Memorije. / Nihad Kreševljaković is the Director of the International Theatre Festival MESS in Sarajevo and the Artistic Director of the Memory Module Program.

poput Susan Sontag, dodatno je osnažila kulturni otpor. Ovaj rad naglašava važnost umjetnosti kao ljudske potrebe, koja se ne može ugušiti čak ni u najtežim uvjetima, te ukazuje na važnost umjetnosti kao sinteze estetskog i etičkog.

Ključne riječi: *Sarajevo, opsada, kulturni otpor, teatar, angažovana umjetnost, Sarajevski ratni teatar, Međunarodni tetarski festival MESS, Susan Sontag, ratna umjetnost, umjetnost pod opsadom.*

Summary

This paper by Hana Bajrović Čardaković and Nihad Kreševljaković analyzes the cultural resistance in Sarajevo during the siege, with a particular emphasis on the role of theatre. The Siege of Sarajevo (1992-1996), the longest in modern history, resulted in widespread suffering and destruction. However, art remained a vital form of what is termed cultural resistance. Through various means of expression, particularly theatre, artists endeavored to preserve humanity and a semblance of normalcy amidst the brutality of war. The Sarajevo War Theatre, established in 1992, became a symbol of resistance and provided a space for confronting the harsh realities of conflict. Engaged art, as articulated by Jean-Paul Sartre, reflects the social and political challenges of the time, and Sarajevo's artists conveyed narratives of survival and hope through their works. During the siege, Sarajevo hosted thousands of cultural events, including 57 premier performances by theatrical institutions. The theatrical landscape's internationalization, bolstered by the arrival of notable artists such as Susan Sontag, further strengthened cultural resistance. The paper underscores the significance of art as an essential human necessity, one that cannot be stifled even under the most arduous conditions, and emphasizes the importance of art as a synthesis of the aesthetic and the ethical.

Keywords: *Sarajevo, siege, cultural resistance, theatre, engaged art, Sarajevo War Theatre, International Theatre Festival MESS, Susan Sontag, war art, art under siege.*

Kontekstualni okviri kulturnog otpora

Opsada Sarajeva, koja je trajala gotovo četiri godine, od 1992. do 1996. godine, najduža je opsada u modernoj historiji ratovanja. Okupatorski obruč oko Sarajeva bio je dug 62 kilometra, s 1.600 komada teške artiljerije i 12.000 vojnika, koji su na grad i njegove stanovnike ispalili više od dva miliona granata raznih kalibara. U prosjeku dnevno je padalo 329 granata različitih kalibara, a procjenjuje se da je za vrijeme opsade sveukupno na grad ispaljeno preko 50.000 tona artiljerijskih projektila. Za vrijeme opsade ubijeno je 11.541 osoba, od toga 1.601 dijete, dok ih je preko 56.000 teže ili lakše ranjeno.³

³ <https://www.mcsarajevo.ba/opsada>

U gradu izloženom svakodnevnom bombardovanju i snajperskoj vatri, primarna meta su bili civili. Osim izgladnjivanja, u neselektivnom bombardovanju rušeni su civilni objekti, domovi stanovnika i infrastruktura grada. Agresor je od samog početka napada na Sarajevo rušio i palio najznačajnije kulturne, historijske, privredne i sportske objekte. U maju 1992. godine gorio je Orijentalni institut, a u augustu iste godine sarajevska Vijećnica. Uništenju su bili izloženi Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, džamije, crkve, zgrade mnogih fakulteta, bolnice, porodilišta, škole, olimpijski kompleks Zetra, Olimpijski muzej, kao i drugi olimpijski objekti, pozorišta... Onemogućen je gradski prijevoz, a grad je ostao i bez telefonskih komunikacija nakon što je uništena zgrada PTT-a. Agresor je onemogućio snabdijevanje grada vodom, strujom, plinom. Onemogućen je pristup gradskom groblju, pa su mrtvi sahranjivani u parkovima, oko zgrada i u davno zatvorenim grobljima na prostoru grada. Nerijetko su poginuli sahranjivani i noću, s obzirom na to da su sahrane bile također meta napadača. Izuzetno veliki broj civila ginuo je svakodnevno, a u više navrata građanke i građani grada pod opsadom bili su izloženi masakrima u kojima su, istovremeno, na jednom mjestu, ubijene desetine ljudi dok su čekali u redu za hljeb ili vodu.

U prosjeku, na Sarajevo je dnevno padalo 329 granata, a 22. juli 1993. godine ostao je upamćen kao dan kada je grad pogođen sa rekordnih 3.777 granata.⁴ Sarajlije i Sarajke su uz minimalne količine, a vrlo često i potpuno bez osnovnih životnih potreba, provele gotovo četiri godine, ili oko 47 mjeseci, od noći 1. marta na 2. mart 1992. kada su postavljene prve barikade po gradu, do 19. marta 1996., kada je reintegrirana Grbavica.

Grad je izložen svakodnevним neprijateljskim napadima dobro opremljenih snaga koje su imale podršku Srbije. Međunarodna zajednica i Evropa nisu poduzele očekivane akcije tako da su stanovnici grada i zemlje praktično prepušteni sami sebi.

Sudbina grada i njegov opstanak bili su u rukama uglavnom nenaoružanih građana. Branitelji, pod vodstvom skromno naoružanih snaga policije i Teritorijalne odbrane borili su se nerijetko u tenisicama. Od tih golorukih ljudi formirat će se Armija BiH. Ti ljudi bez oružja, ili s ručno pravljenim puškama, stajali su na linijama odbrane iz dana u dan grčevito braneći pokušaje neprijatelja da proдре u grad. Mnogi od njih, u pauzama od borbe, bili su posjetitelji različitih kulturnih događaja.

⁴ <https://www.mcsarajevo.ba/opsada>

Uvjeti u koje je napadač stavio stanovnike Sarajeva imali su za cilj ugušiti bilo kakvu volju za životom, unijeti strah i defetizam. U jednom od granatiranja Sarajeva, presuđeni ratni zločinac Ratko Mladić, koji je komandovao napadom na grad, u presretnutoj komunikaciji izdaje naređenje u kome kaže: “Tucite da ne mogu da spavaju, da razvučemo pamet njihovu.” (28/29. maj 1992. godine - „Razvucite im pamet njihovu...”“)

U presudama Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u nizu presuda navodi se „teroriziranje civila“, „terorisanje građana Sarajeva“, a zbog čega su na doživotne kazne zatvora osuđeni Stanislav Galić, Radovan Karadžić, Ratko Mladić. U presudama MKSJ-a utvrđeno je kako su jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa VRS-a namjerno gađale civile sprovodeći kampanju terora.⁵

U ratnom okruženju koje suštinski karakterizira destrukcija i ubijanje, stanovnici su nastojali da se vlastitom kreativnošću suprotstave novoj realnosti. Bilo da se radi o odbrani grada ili o funkcioniranju bilo kojeg drugog aspekta života, a da bi preživjeli, bila je neophodna kreativnost.

U knjizi “Sarajevski memento”, koju je 1997. godine publiciralo Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo, u uvodniku stoji da ta knjiga ima namjeru upoznati ili podsjetiti:” na jedan fenomen koji se često imenovao onom, već istrošenom ali zapravo sasvim preciznom sintagmom – “kulturni otpor agresiji””⁶

Kulturni otpor teatra

Umjetnost koja se u Sarajevu pod opsadom razvila u jedinstven izraz kulturnog otpora manifestirala se kroz sve umjetničke forme, a u ovom radu posebno ćemo se koncentrirati na ono što se događalo u teatru. Teatar, reflektujući tragediju rata u posebno teškim uslovima, pruža emocionalni prostor za suočavanje s bolnim realnostima i postaje moćan oblik angažovane umjetnosti. Filozofija takve, angažovane, umjetnosti duboko se oslikala u teatarskoj sceni opkoljenog Sarajeva, gdje su umjetnici kroz svoje radove nastojali ispričati priče o ljudskom preživljavanju, strahu, hrabrosti i nadi u najmračnijim vremenima. To nastojanje proizilazilo je iz želje da se pruži otpor brutalnoj dehumanizaciji, a s ciljem očuvanja elementarne normalnosti. Skloni smo zaključku da se baviti teatrom, odnosno umjetnošću, u radikalnim okolnostima kakve su opsada Sarajeva, samo po sebi smatra oblikom angažovane umjetnosti.

⁵ Predmet Galic i Milosevic (IT-98-29) - Optuznica
(<https://www.icty.org/x/cases/galic/ind/bcs/gal-ii990326b.htm>)

⁶ (Uvodni tekst ministrice Amire Kapetanović, Sarajevski memento, 1997)

Rat i umjetnost kroz historiju

Pojava najranije sumerske civilizacije u južnoj Mezopotamiji oko 4.500. godine p.n.e. označava početak historije u kojoj se prvi put javljaju umjetnička djela koja će u novijem kontekstu biti obuhvaćena pojmom ratne umjetnosti (War Art). Ovaj pojam ima dva osnovna značenja: prvo, umjetnost koja nastaje kao odgovor na ratne okolnosti, i drugo, umjetnost koja je rezultat propagandnih aktivnosti, koje su postale izraženije još od Prvog svjetskog rata. U ovom kontekstu, umjetnici su često obavljali zadatke koji su imali propagandnu funkciju, što nije bilo skriveno, jer su, na primjer, britanski umjetnici tog vremena nosili naziv „oficijelni ratni umjetnici“ (official war artists). Od tada, mogu se pratiti dva osnovna pravca umjetničkog stvaralaštva u ratnim vremenima: umjetnost koja služi propagandi i umjetnost koja nastaje iz čistog kreativnog impulsa, ne podložna vanjskim uticajima. U tom smislu, mogli bi razlikovati i pojmove „ratna umjetnost“ i „umjetnost nastala u ratu“.⁷

Ratovi su kroz stoljeća, još od najranijih vremena, predstavljali temu koju su umjetnici istraživali, bilo kroz interpretaciju ratnih događaja ili kroz prikazivanje čovjeka u tim ekstremnim okolnostima. Takav pristup stvorio je bogatstvo materijala i svjedočanstava. Iako su ovi aspekti bili prisutni kroz historiju, istraživanja koja se specifično bave ratom u kontekstu umjetnosti počinju tek u novije vrijeme. U Evropi, interes za umjetnost kao odraz ratnih stanja pojavljuje se tek u devedesetim godinama 20. stoljeća, kada izlaze ključna djela kao što su knjiga **Petera Pareta** „Imagined Battles: Reflections of War in European Art“ (1997.) i knjiga **Christine Lindey** „Art in the Cold War“ (1998.). Paret u svom djelu analizira umjetnost u kontekstu rata kroz prizmu likovne umjetnosti, počevši od renesanse pa sve do modernog doba. On istražuje način na koji su umjetnici koristili rat kao metaforu za ljudsko postojanje, razmatrajući kako rat oblikuje zapadnu svijest. Zanimljivo je da Paret otvara temu transformacije interesa umjetnika kroz pet stoljeća. On ukazuje na promjene u fokusu: od prikaza plemstva i vojskovođa prema prikazivanju običnih ljudi, bilo da se radi o običnom vojniku ili civilnim žrtvama kao središnjim objektom interesa u tumačenju rata u umjetnosti.⁸

Bez obzira na latinsku izreku o „muzama koje šute dok topovi pucaju“, ratovi su se kroz historiju uvijek reflektovali u umjetnosti. Definitivno, paralelno s razvojem civilizacije možemo pratiti i refleksije ratova na umjetnost. Historija svjedoči o stalnom prisustvu ratova u umjetnosti, kao i umjetnosti u ratovima.

⁷ (Hana Bajrović - Čardaković Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom, 2024, Str. 17)

⁸ (Hana Bajrović - Čardaković „Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom“, J.U. MES, Sarajevo, 2024, Str. 18)

Jedan od najpoznatijih primjera je Picassova “Guernica”, čuvena slika nastala inspirisana Španskim građanskim ratom, u kojoj, bilježeći užase rata, nastaje jedno od najprepoznatljivijih djela ratne umjetnosti. Slično tome, umjetnici u Sarajevu tokom opsade nisu dozvolili da rat isključi umjetnost, već su kroz svoje predstave ponudili suštinsku refleksiju o ljudskom stanju u ratnim uvjetima. Logičnim se čini pretpostaviti da je čovjekova sklonost bilježenju intenzivnih iskustava i nastojanje da se takva iskustva razumiju u njegovoj samoj prirodi. U suštini, radi se o često ponavljanoj izjavi aktera teatarskog života u Sarajevu pod opsadom, a po kojoj je umjetnost osnovna ljudska potreba jednaka potrebama za vodom, hranom ili zrakom.⁹

Fenomeni iz perioda opsade

U periodu opsade grada, svi aspekti i potencijali umjetničkog djelovanja bili su angažirani u punom kapacitetu. Njihovo djelovanje može se pratiti praktično od prvih dana opsade, o čemu postoje svjedočanstva umjetnika i umjetnica iz tog perioda, kao i pisani i audio-vizualni dokumenti. U prvom trenutku djelovanja umjetnika i umjetnica, rezultat je spontane, instinktivne reakcije, a već od maja 1992. godine ovaj fenomen možemo pratiti i kroz institucionalno djelovanje. U kontekstu fenomena, govoreći o teatru, ali i općenito, možemo izdvojiti aktivnosti Kamernog teatra 55 ili osnivanje Sarajevskog ratnog teatra. Sarajevski umjetnici odgovaraju izložbom “Svjedoci postojanja”¹⁰, koja je postavljena u srušenoj zgradi kina Sutjeska (danas Crvenog krsta), a iza čije organizacije stoji Obala Art Centar. Isti centar je inicijator i prvog ratnog kina Apollo.¹¹ Filmski umjetnici su od početka opsade sa svojim kamerama na ulicama, a izuzimajući aktivnosti televizija,

⁹ Ovu tezu iznose različiti umjetnici, a na nju nailazimo i u svjedočanstvima u knjizi Davora Diklića „Teatar u ratnom Sarajevu – Svjedočanstva 1992 - 1995“, Sarajevo, J.U. MES, 2017.

¹⁰ Izložba „Svjedoci postojanja“ postavljena je u decembru 1992. godine od strane grupe umjetnika među kojima su bili: Nusret Pašić, Mustafa Skopljak, Edin Numankadić, Zoran Bogdanović, Peter Waldegg, Radoslav Tadić, Ante Jurić i Sanjin Jukić. Projekat je 1993. godine trebao predstavljati BiH na Venecijanskom Bijenalu, ali UNPROFOR nije omogućio umjetnicima da sa izložbom napuste Sarajevo.

¹¹ Sarajevo Film Festival ima svoje korijene u brojnim filmskim programima koje je Obala Art Centar, organizator Sarajevo Film Festivala, organizovala za vrijeme opsade Sarajeva od 1992. do 1995. godine, poznatih kao 'Prvo ratno kino Apollo'. U periodu 1992.-1994. u sklopu aktivnosti Galerije Obala organizirane su i izložbe: “Ratni tragovi” Edina Numankadića u porušenom kinu Sutjeska, „Apokalipsa Now“ fotografa Milomira Kovačevića Strašnog na Otvorenoj sceni Obala; New York-Sarajevo u Preporodu, “Svjedoci postojanja”, “Sarajevo Portraits” Annie Leibovitz, “UNPROFOR u službi mira”, World Press Photo i “Posljedice” Sophie Ristelbueber u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine, “Shadows” Christiana Boltanskog na Akademiji scenskih umjetnosti Sarajevo.

posebnu ulogu u artistskom bilježenju ratne stvarnosti imaju kuće poput sarajevske SaGE¹². Književnici pišu, slikari slikaju, vajari vajaju, fotografi fotografiraju... U toku opsade u Sarajevu su organizirana dva filmska festivala¹³, od kojih je jedan i do današnjih dana jedan od najznačajnijih filmskih i kulturnih događaja, ne samo u BiH, već općenito u ovom dijelu Evrope.

Davor Diklić, u svojoj knjizi "Teatar u ratnom Sarajevu 1992.-1995.", navodi da su se u tom periodu dogodila 3.102 umjetnička i kulturna događaja, ili u prosjeku 2,5 na dan; 48 koncerata, više od 170 izložbi i oko 2.000 pozorišnih repriznih izvođenja.¹⁴ U knjizi "Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom" navodi se podatak da je samo u institucionalnim teatrima u toku opsade izvedeno 57 premijernih izvedbi. Neosporno, taj broj je znatno veći kada se u obzir uzmu različite neovisne produkcije. U ovom radu navest ćemo samo nekoliko kulturnih događaja (fenomena) iz oblasti teatarske umjetnosti koji, po našem mišljenju, ilustriraju domete kulturnog stvaralaštva u periodu opsade.

Prve teatarske izvedbe i nastanak Sarajevskog ratnog teatra

Dana 4. aprila 1992. godine, ansambl Opere Narodnog pozorišta Sarajevo trebao je izvesti svoju redovnu repertoarsku predstavu. Međutim, izvedba je iznenada otkazana, te je umjesto nje Drama odigrala predstavu *Na Božijem*

¹² SaGA je osnovana 1990. godine od strane grupe profesionalaca iz oblasti filma, marketinga i TV produkcije. Tokom dugogodišnjeg rada, SaGA je stvorila ogroman video arhiv koji ima izvanrednu vrijednost i sadrži dokumente o gradovima, historijskim spomenicima i svjedočanstvima o kulturi BiH koja je uništena tokom rata. Na početku opsade Sarajeva u aprilu 1992. godine, SaGA je postala mjesto okupljanja intelektualaca, filmskih profesionalaca, umjetnika i studenata, koji su, uprkos ratu, ostali u Sarajevu kako bi sačuvali svoj način života. Od samog početka rata, SaGA-ini timovi snimali su svakodnevni život na ulicama Sarajeva. Tokom opsade Sarajeva koja je trajala 1425 dana, snimljeno je više od 60 dokumentaraca. Godine 1994. SaGA je dobila FELIX, godišnju nagradu Evropske filmske akademije za dokumentarce za svoj rad i produkciju. Wim Wenders, predsjednik Evropske filmske akademije, prilikom dodjele nagrade FELIX izjavio je da je ova nagrada dodijeljena grupi SaGA iz solidarnosti i divljenja prema izvanrednom radu u najtežim mogućim okolnostima.

¹³ Prvi filmski festival pod naslovom „Poslije kraja svijeta“ organizirao je Međunarodni teatarski i filmski festival MESS u periodu od 23.10. – 3.11. 1993. godine, a posjetilo ga je 20.000 ljudi. Prvi ljetni filmski festival Sarajevo '95 iz kojeg je nastao Sarajevo Film Festival organiziran je od 25.10. do 5.11. 1995. godine i posjetilo ga je 15.000 Sarajlija i Sarajki.

¹⁴ Diklić, Davor: *Teatar u ratnom Sarajevu – Svjedočanstva 1992 - 1995*. J.U. MES, Sarajevo, 2017. (Str. 13-14)

putu autora Ahmeda Muradbegovića. Muradbegović, koji je bio direktor Narodnog pozorišta u Sarajevu tokom Drugog svjetskog rata, premijerno je postavio ovaj komad na scenu aprila 1941. godine. Gotovo pedeset godina kasnije, ovo je bila posljednja predstava izvedena na pozorišnim daskama prije zvaničnog početka opsade Sarajeva.

*Kada je opsada zvanično započela u noći između 4. i 5. aprila, u Sarajevu su djelovala tri profesionalna pozorišta: Narodno pozorište, Pozorište mladih i Kamerni teatar 55, uz prisustvo Akademije scenskih umjetnosti i pozorišnog festivala MESS.¹⁵ Već u aprilu, u privatnim aranžmanima, organizovani su različiti scenski igrokazi, poetski performansi, ali i reprizirane predratne predstave, koje su izvođene u prostoru Kamernog teatra 55. Među njima su bile predstave *Umri muški* (producirana 1990. godine u režiji Admira Glamočaka) i *Siroti mali hrčki* (nastala 1991. godine u režiji Harisa Burine), koje su činile redovan repertoar Kamernog teatra u prvim mjesecima opsade. Iako su mnoge predstave prestale biti izvođene zbog napuštanja grada od strane mnogih glumaca, ove su i dalje bile na repertoaru, simbolizirajući uprkos teškim okolnostima kontinuitet pozorišne aktivnosti tokom početnih faza opsade.*

Dana, 17. maja 1992. godine grupa teatarskih radnika okupljenih iz različitih teatarskih ustanova osniva Sarajevski ratni teatar SARTR. Već u augustu 1992. Sarajevski ratni teatar se konstituira kao vojna jedinica pri Regionalnom štabu Oružanih snaga BiH, a Odlukom ratnog predsjedništva Skupštine grada Sarajeva od 12. januara 1993. proglašeno je i za javnu ustanovu iz oblasti kulture “od posebnog interesa za odbranu grada”.¹⁶

Svoju prvu teatarsku premijeru predstave “Sklonište”, i općenito prvu ratnu teatarsku premijeru, SARTR će realizovati 6. septembra 1992. godine. “Sklonište” je režirao Dubravko Bibanović. a po zajedničkom tekstu reditelja i Safeta Plakala, također jednog od osnivača SARTR-a. Premijera je izvedena u prepunoj sali Kabarea Pozorišta mladih.¹⁷

¹⁵ Bajrović Čardaković, Hana: Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom, J.U. MES, 2024

¹⁶ Hana Bajrović - Čardaković “Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom”, J.U. MES, Sarajevo, 2024

¹⁷ Sklonište “S. Plakalo – D. Bibanović” Režija: Dubravko Bibanović; Dramaturg: Safet Plakalo; Scenografija i kostimografija: Slobodan Perišić; Igraju: Miodrag Trifunov (Reditelj), Zoran Bečić (Dramaturg), Irena Mulamuhčić (Gospođa Hrastić), Alija Aljović/Branko Ličen (Gospodin Hrastić), Jasna Diklić (Mina Hauzen), Nebojša Veljović (Hajro) i Senad Bašić (SSMZ). Inspicijent: Esad Ramović/Dragan Janošević; Majstor svjetla: Mugdim Šehović; Rasvjetljivač: Midhat Šehović; Majstor tona: Božidar Lukić; Muzički saradnik: Vedran Smailović; Šminker: Tomislav Markunović; Izrada maski: Lada Pervan; Dekorateri: Esad Lando i Dragan Janošević; Garderobier: Avdo Čukojević.

Njegovo osnivanje simboliziralo je otpor umjetnika koji su kroz pozorište nastojali pronaći način da se suprotstave nasilju koje ih je okruživalo, istovremeno potvrđujući snagu umjetnosti kao sredstva otpora i u najtežim okolnostima.

Iako Sarajevski ratni teatar nije imao vlastiti prostor, nastao je iz potrebe da se okupe pozorišni radnici koji su ostali u gradu, okupljeni oko zajedničkog cilja – očuvanja i odbrane civilizacijskih vrijednosti grada. Paralelno sa njegovim djelovanjem, pozorišni život u Sarajevu odvijao se unutar drugih teatarskih institucija, kao što su Pozorište mladih, Narodno pozorište Sarajevo, Akademija scenskih umjetnosti, te posebno u okviru Kamernog teatra 55 i Festivala MESS.

Unatoč stalnim prijetnjama, granatiranjima i nestanku osnovnih resursa, unutar sarajevskih pozorišnih institucija kontinuirano su se održavali teatarski programi. Tokom opsade, u Sarajevu je u okviru zvaničnih teatarskih institucija producirano ukupno 57 premijera, od kojih je najveći broj izveden u Kamernom teatru 55. Taj teatar je, između ostalog, bio domaćin posljednje ratne premijere – Shakespeareovog *Hamleta*, izvedenog 17. marta 1996. godine, samo dva dana prije reintegracije Grbavice i konačnog završetka opsade Sarajeva.

Teatarska djelatnost u periodu opsade

U prvim ratnim godinama, 1992. godine, izvedene su tri premijere. Sljedeće 1993. godine producirano je 16 predstava. Godine 1993. i 1994. bile su najintenzivnije u pogledu pozorišnog djelovanja. Ovaj podatak zanimljiv je u usporedbi sa općim mišljenjem da je 1993. godina bila najteža godina u smislu intenziteta ratnih dešavanja i nestašice u gradu, uključujući osnovne životne namirnice i konstantno granatiranje. Tokom 1994. godine, premijerno je izvedeno 22 predstave. U posljednjoj godini rata, od 13. marta do 2. augusta, nije izvedena nijedna nova predstava. Ovo teatarsko zatišje predstavlja neobičan događaj, s obzirom na to da su u prethodnim mjesecima, unatoč ratnim okolnostima, predstave izvođene u punim salama. Pomanjkanje teatarskog entuzijazma u tom periodu, te potencijalni faktori koji su na to uticali, predstavljaju temu koja do sada nije bila detaljnije istraživana. Ipak, nakon skoro pola godine, pozorišni život se vraća u grad. Ljeto te godine obilježeno je izvedbom predstave *Pješice* autora Slawomira Mrożeka, u režiji

Praizvedba: 06. 9. 1992. (Kabare Pozorišta mladih Sarajevo) Broj predstava: 121 (97, 24) – ukupno Broj gledatelja: 27.500 Gostovanja: Oslo (Norveška), Ljubljana (2), Nova Gorica i Maribor (Slovenija), Zagreb (2) (Hrvatska), Skopje (Makedonija), London (Velika Britanija). **Izvor:** sartr.ba/teatrografija/skloniste

Dine Mustafića. Posljednja premijera te godine održana je na novogodišnju noć 1995. godine, a riječ je o predstavi *Buba u uhu* u Kamernom teatru. Tokom 1995. godine, premijerno je izvedeno 11 novih predstava.¹⁸

U posljednjim mjesecima opsade Sarajeva, do 19. marta 1996. godine, kada je prema Daytonskom sporazumu reintegrirana Grbavica, producirano je pet profesionalnih predstava, bez gotovo ikakvih pauza između premijera. Najveći broj produkcija realizovan je u Kamernom teatru 55, gdje je izvedeno čak 28 predstava.¹⁹ Neke od tih produkcija bile su realizovane u koprodukciji s drugim pozorišnim kućama i Akademijom scenskih umjetnosti Sarajevo, koja je aktivno učestvovala u pozorišnom životu grada. Ipak, najveći broj predstava Kamerni teatar je producirao samostalno. Nakon osnivanja, Sarajevski ratni teatar nije imao vlastiti prostor, te su predstave koje je SARTR producirao izvođene na različitim lokacijama širom grada. Sarajevski ratni teatar producirao je pet premijera, uključujući jednu koprodukcijску predstavu, nastalu u saradnji sa Kamernim teatrom.

Narodno pozorište Sarajevo uspjelo je samostalno producirati 11 novih predstava tokom četiri godine opsade, od kojih su neke bile u vlastitoj produkciji, a druge u koprodukciji s drugim teatarskim institucijama. Festival MESS ostvario je najveći broj koprodukcija tokom rata, obzirom na to da nije imao adekvatan prostor za rad na većim produkcijama, niti potrebnu tehničku logistiku, pa je djelovao u saradnji s drugim pozorištima. Festival MESS je učestvovao u sedam koprodukcija tokom opsade, čime je ukupni broj teatarskih koprodukcija u periodu opsade iznosio 10. U nekim od tih projekata učestvovala je i Akademija scenskih umjetnosti Sarajevo. Pozorište mladih je tokom opsade produciralo 10 predstava, a pored toga su, u svom Kabareu, organizovali dječije predstave i priredbe samostalnih umjetnika i izvođača.²⁰

Rezime ratnog repertoara institucionalnih sarajevskih pozorišta iz perioda opsade Sarajeva, od aprila 1992. do marta 1996. godine, jeste da je u pozorištima postavljeno: 5 domaćih dramskih tekstova; 20 drama; 6 dramskih predložaka; 1 mjuzikl, 5 komedija; 1 predstava poetskog teatra; 3 tragedije; 6 adaptacija romana i pripovjetki; 3 predstave No teatra; 5 dječijih predstava; 1 opereta i 1 poema.²¹

¹⁸ Hana Bajrović - Čardaković "Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom", J.U. MES, Sarajevo, 2024

¹⁹ Isto.

²⁰ Isto.

²¹ Svi podaci korišteni u ovom dijelu teksta nalaze se u knjigama Hane Bajrović Čardaković: Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom (2024) i „Teatar pod opsadom“ (2020) iste autorice, a publicirane u izdanju J.U. MES

Susan Sontag i internacionalizacija sarajevskog teatra

Internacionalizacija teatarskog života u Sarajevu bila je izuzetno značajna tokom opsade. U tom pogledu najznačajniju ulogu, kada se radi o pozorišnom životu imao je Međunarodni teatarski (i filmski) festival MESS. Kao dio aktivnosti Festivala MESS organiziran je čitav niz različitih programa internacionalnog karaktera, a posredstvom ove institucije u Sarajevo dolaze umjetnici kao što su Peter Schuman, Massimo Schuster, Vanesa Redgrave, Susan Sontag...

Definitivno jedna od najvažnijih ličnosti koja je doprinijela internacionalizaciji sarajevskog teatra bila je upravo Susan Sontag.²² Njena režija predstave "Čekajući Godoa" Samuela Becketta, a u koprodukciji Festivala MESS i Pozorišta mladih, postat će jedan od najpoznatijih simbola kulturnog otpora. Sontag je svojim radom skrenula pažnju međunarodne javnosti na stradanje Sarajeva, ali i na nepokolebljiv duh umjetnika koji su u najtežim uvjetima nastavili stvarati.

Mimo fizičkog prisustva internacionalnih umjetnika i umjetnica još značajnijim čini se to da su, bezobzira na ratne okolnosti, repertoar sarajevskih pozorišta obilježili u najvećem broju internacionalni kako klasični, tako i suvremeni autori: Šekspir, Miller, Rable, Mrožek, Dostojevski, Jonesko, Viliams, Pol Oster, Čehov, Gogolj, Sartr, Sofokle, Euripid, Krleža, Beket...²³

Jedna od najpopularnijih predstava iz perioda opsade bila je Kosa u režiji Slavke Pervana²⁴, a po istoimenom kultnom pozorišnom antiratnom mjuziklu (Hair: The American Tribal Love-Rock Musical).²⁵ Ovaj brodveski mjuzikl

²² Sontag, koja je s razlogom postala počasna građanka Sarajeva, uvijek je ukazivala na to da su fenomen tog ratnog vremena bili ljudi s kojima je radila. Susan Sontag, koju su nazivali posljednjom intelektualnom, bila je jedna od rijetkih osoba koje su shvatile da je ono što se odvija u Sarajevu početak novog vremena. Među prvima je rekla da se u Bosni odvija genocid koji svijet mora zaustaviti.

²³ Hana Bajrović: Teatar pod opsadom, J.U. MES, Sarajevo, 2020.

²⁴ Kompozitor: Galp Mac Dermot; Adaptacija: Marko Vešović, Kaća Dorić, Slavko Pervan; Muzički aranžmani: Amir Bešo - Lazy, Srđan Jevđević; Režija i koreografija: Slavko Pervan; Vokalni solisti: Srđan Jevđević, Amila Čengić, Dragana Ilić, Igor Žerajić, Amir Bešo - Lazy; Glumačka ekipa: Admir Glamočak, Gordana Boban, Željko Stjepanović, Suada Topalović; plesači: Jelena Solaric, Emira Sahinpašić, Lejla Nezirović, Mircea Hurdubae, Mensud Vatić, Adnan Džindo.

²⁵ Dijalog i stihove pisali su Gerome Ragni i James Rado, a muziku je komponirao Gart MacDermot. "Kosa" je tekst nastao kao rezultat antiratnog bunta i kontrakulture 60-ih godina u SAD. Radnja prikazuje nekoliko odvojenih priča o mladim hipicima u Americi koji žive na ulicama Njujorka, bez posla i budućnosti, nastojeći izbjeći regrutaciju i sudjelovanje u vijetnamskom ratu. Protagonist je Claude, mladić koji razmišlja da li da im se pridruži ili da posluša svoje roditelje i ode u rat.

(1967) koji je posebno popularizirao istoimeni film Miloša Formana (1979) koji promovira hipi kulturu, odnosno američku counterculture sačuvao je i u sarajevskoj izvedbi filozofiju “make love not war” filozofiju kao dio općeg antiratnog stava stanovnika grada. Premijera ratne "Kose", bila je 17. novembra 1992. godine u opkoljenom Sarajevu, a u periodu od 1992. do 1994. godine pogledalo ju je više od 15.000 ljudi tokom 74 izvođenja.²⁶

Estetički i moralni imperativi u teatru

Umjetnost u Sarajevu pod opsadom nije bila alat propagande. Sarajevski umjetnici su stvarali djela koja su reflektirala stvarne životne borbe i tragedije, ali su zadržale ne samo estetski, već primarno etički integritet. Postavljana su djela velikih autora poput Shakespearea, Čehova, Sartra, Euripida i mnogih drugih, zajedno s djelima domaćih autora, poput Skendera Kulenovića ili Ahmeda Muradbegovića. Time što su u repertoaru zadržali univerzalni sadržaj jednak onom kakav je bio i u godinama prije agresije umjetnici su pokazali da rat ne može uništiti njihovo ljudsko opredjeljenje, humanističke vrijednosti kao i stvaralački duh. Ono što je suština svega što je nastalo u sarajevskim teatrima tog vremenu svjedočanstvo je primarno o moralnom integritetu teatarske umjetnosti.

U kontekstu angažovane umjetnosti, publika je neodvojiv dio stvaralačkog procesa. Može se reći da je podjednako važna kao i sami umjetnici s obzirom da je bila aktivni sudionik teatra. Publika u Sarajevu, koja je pod opsadom dijelila sudbinu umjetnika, bila je sastavnim dijelom ovog fenomena. Njihovo prisustvo na premijerama i izvedbama, unatoč opasnosti i strahu, svjedočilo je o dubokoj potrebi za umjetnošću koja je, kako što ju je i Nietzsche smatrao, bila moćno oružje protiv bola života. *Nietzsche o umjetnosti* navodi da „samo umjetnost može individuumu pružiti moć i sposobnost da se suprotstavi bolima života izričući životu „da!““.²⁷

Zaključak

Opsada Sarajeva nije uništila njegovu umjetničku dušu. Naprotiv, ona ju je ojačala i učinila vidljivijom nego ikada. Umjetnici su u svom radu slijedili moralni i estetički imperativ, dok su publika i izvođači zajedno stvarali neprocjenjivo nasljeđe kulturnog otpora. Umjetnost je postala jedan od

²⁶ <https://bhrt.ba/%C4%8Duvenci-mjuzikl-kosa-ponovo-u-sarajevu>

²⁷ Barbara Mendelski, *Nietzscheov pojam tragičkog u djelu Rodenje tragedije*, diplomski rad. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, 2016, str. 8

najmoćnijih alata za preživljavanje, a sarajevski teatar, rođen u plamenu rata, ostao je trajni svjedok ljudske sposobnosti da kroz umjetnost nadmaši vlastite patnje i strahove.

Pored ovog zaključka, s pravom se može pretpostaviti da je uloga i značaj sarajevskog teatra, kao i općenito umjetnika i umjetnica koji su djelovali u Sarajevu u periodu opsade vrhunski domet evropske umjetnosti koji bi trebao biti neizostavnim poglavljem evropskog kulturnog nasljeđa.²⁸

Literatura

1. Bajrović Čardaković, Hana: Antiratni teatar u Sarajevu pod opsadom, J.U. MES, 2024
2. Hana Bajrović: Teatar pod opsadom, J.U. MES, Sarajevo, 2020.
3. "Sarajevski memento". Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo, Sarajevo, 1997.
4. Diklić, Davor: "Teatar u ratnom Sarajevu 1992.-1995." Sarajevo, Kamerni tetar 55., 2004
5. Diklić, Davor: *Teatar u ratnom Sarajevu – Svjedočanstva 1992 - 1995*. J.U. MES, Sarajevo, 2017.
6. Sontag, Susan: "Regarding the Pain of Others". New York: Farrar, Straus and Giroux, 1996.
7. Paret, Peter: "Imagined Battles: Reflections of War in European Art". Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.

²⁸ Ovaj rad se fokusira samo na samo nekoliko važnih teatarskih događaja koji su realizirani u periodu opsade grada Sarajeva. Broj takvih događaja koji su mogli biti predmetom ovog rada znatno je veći, a kada se uvrste drugi umjetnički izrazi zahtijevao bi cijelu knjigu. Želja nam je bila samo ukazati na neke od događaja koji potvrđuju postojanje onoga što je doprinijelo kreiranju fenomena poznatog kao kulturni otpor.